

**DE LA MOSCOVIA LA RUSIA.
MITUL LUI PETRU CEL MARE**

„Petru e parcă viu printre noi. Continuăm să ne raportăm la el, cum o făceau și contemporanii lui, îl iubim sau nu-l iubim, îi slăvim meritele sau le diminuăm (...). Va trebui să treacă multă vreme până să-l putem judeca senin pe Petru, imparțial, o judecată dreaptă, care va hotărî cine suntem noi de fapt și încotro ne îndreptăm.”¹

Kavelin

1. Începutul autocrației lui Petru

În 1689 Petru a fost căsătorit cu fata unui boier moscovit, Evdokia Lopuhina. Din acest moment, conform obiceiului rusesc, Petru era considerat major. Dar guvernanta Sofia nu vroia să cedeze puterea. În luna august a aceluiași an, Petru a aflat că Sofia, sora lui, i-a trimis împotriva lui pe streliți. Petru s-a speriat și s-a refugiat la mănăstirea Troițki. A doua zi au venit la el mama lui, batalioanele sale de joacă, patriarhul și mulți curteni. Adepții reformelor lui Petru l-au sprijinit cu hotărâre pe acesta când Sofia a încercat să ia puterea. Cu sprijinul câtorva corpuri de armată, Petru a închis-o pe Sofia în mănăstirea Novodevici, iar unii dintre partizanii ei au fost omorâți sau exilați. La putere au venit Narîșkinii. Câțiva ani Petru aproape că nu a participat la guvernarea țării, ci și-a continuat activitățile militare împreună cu batalioanele sale de joacă, care acum purtau numele de batalioanele Preobrajenski și Semionovski ale gărzii personale ale lui Petru.

În 1695 Rusia a început războiul cu Turcia pentru ieșirea la Marea Neagră. Armatele ruse au asediat cetatea Azov de la gurile Donului. Însuși Petru, în calitate de tunar al batalionului Preobrajenski, a luat parte la asediu. Din cauza cvasi-inexistenței flotei ruse, incapabilă să țină piept turcilor pe mare, asediul s-a prelungit trei luni. Cu ajutorul unor ingineri austrieci, Petru a deschis un mare șantier naval la Voronej, pe Don. În scurt timp au fost construite 23 de galere, 1 300 vase ușoare și 300 de bărci. În iunie 1696 flota rusească a coborât pe Don în Marea Azov și a blocat Azovul. Cetatea s-a predat; ieșirea la Marea Neagră fusese cucerită, dar Marea Neagră rămânea în mâinile Turciei. În 1699 el a avut satisfacția de a afla de mirarea și mai ales de spaima turcilor, atunci când cele mai mari corăbii ruse, ducându-l pe ambasadorul său, au ajuns la Cornul de Aur. Pentru prima dată după multe sute de ani (când Constantinopolul era bizantin) apărea o corabie moscovită în Marea Neagră. Prima sa operațiune militară și navală l-a convins pe Petru de necesitatea construirii unei flote mari pentru a asigura accesul Rusiei în Marea Neagră și de necesitatea stabilirii unei alianțe cu puterile din Apus – Austria,

¹ *Apud* Georges Nivat, *La pas prin noua Rusie. Memorie, tranziție, renaștere*, Ed. Compania, București, 2004, p.114.

Anglia, Danemarca, Olanda, Veneția și papalitatea – împotriva turcilor și a aliaților lor tătari².

Din 1696, de la moartea lui Ivan, a fost instituită autocrația lui Petru.

În 1697 țarul a plecat din Moscova în țările Europei occidentale cu „Marea Ambasadă”, cu scopul de a stabili o alianță împotriva Turciei. Petru a inclus în această ambasadă mai mulți nobili tineri, pentru ca, folosindu-se de acest prilej, fiecare să învețe din Europa câte ceva folositor. Petru însuși făcea parte din ea, purtând numele unui tunar, Piotr Mihailov. În Germania, Petru a învățat artilerie de la un colonel prusac. În orașelul olandez Saardam, el a lucrat pe șantierul naval ca tâmplar. În Amsterdam a construit în două luni, împreună cu tovarășii, lui o corabie de război. El vizita fabrici, școli, era interesat de medicină. În Anglia a învățat strategii de marină militară, a vizitat Observatorul, a asistat la o ședință a parlamentului etc.

În august 1698, Petru, aflând de o nouă răscoală a strelîților, a revenit la Moscova. Întors în țară, preia conducerea statului și pornește hotărât pe calea reformelor. Aflând că în fruntea răscoalei se aflau boierii Miloslavski, el i-a condamnat la moarte pe organizatorii răzmeriței și pe cei peste o mie de strelîți participanți.

2. Războiul Nordului (1700-1721)

În 1700 Petru I a încheiat pace cu Turcia și a început războiul cu Suedia. În noiembrie 1700, Carol al XII-lea a sosit la Narva și a atacat tabăra rusă. În timpul luptei, mercenarii angajați de ruși au trecut în tabăra suedezilor, iar rușii au fost învinși. Carol al XII-lea, crezând că armata rusă a fost scoasă din funcțiune, s-a îndreptat cu toate forțele asupra lui August al II-lea al Poloniei. Însă Petru a tras multe învățăminte din bătălia de la Narva. Foarte repede au fost adunate și instruite noi trupe: au apărut detașamente de cavalerie, au fost create ateliere specializate pentru producerea armelor și a echipamentului. La porunca lui Petru au fost luate clopotele din biserici și au fost turnate 300 de noi tunuri. Deja în 1702 trupele ruse au obținut o serie de victorii importante în Pribaltica. Armata sa reorganizată și mica sa flotă nou creată în Marea Baltică au avut oarecare succes pe râul Neva și pe lacul Ladoga, ceea ce i-a permis lui Petru să pună bazele iubitului său oraș Petersburg (1703). Iuriev (Dorpat) a fost capturat, iar Narva zguduită considerabil (1704). Detașamentele trimise în Polonia nu au reușit să pună capăt succesorilor suedeze și, după ce și-a asigurat poziția, Carol al XII-lea a decis să pornească împotriva Moscovei pentru a-l detrona pe Petru.

3. Lupta de la Poltava (27 iunie 1709)

Către 1707 Carol al XII-lea a reușit să înfrângă armatele lui August al II-lea și să-l facă să abdice de la tronul Poloniei. Rege al Poloniei a devenit favoritul Stanisław Leszczyński. Carol al XII-lea a încheiat cu el o alianță militară și a început să-și pregătească campania în Rusia. El a declarat că intenționează să-l alunge pe Petru I și să

² Francis Dvornik, *Slavii în istoria și civilizația europeană*, Ed. All, București, 2001, p.467.

lichideze Rusia: Pskov, Novgorod și Smolensk să fie date Poloniei, iar cealaltă parte a teritoriului țării să fie împărțită în mici principate. În vara anului 1708, trupele lui Carol al XII-lea au pătruns în Rusia. Dar înaintarea nu se dovedea a fi cea scontată. Populația se retrăsese din calea invadatorilor, luând cu ea mâncarea, animalele; se organizaseră detașamente de partizani. Carol al XII-lea a fost nevoit să renunțe la campania asupra Moscovei și s-a întors spre Ucraina. În acel moment hatmanul ucrainean Mazeppa l-a trădat pe Petru, promițându-i regelui suedez mâncare și 50 000 de cazaci. Însă detașamentele de cazaci au refuzat să lupte împotriva Rusiei; mai mult, peste 40 000 de luptători cazaci s-au alăturat lui Petru. În primăvara anului 1709 suedezii au asediat orașul ucrainean Poltava, asediu care s-a prelungit timp de două luni. Petru a trimis o parte a armatei sale spre Polonia, pentru a-l împiedica pe Stanislav Leszczynski să-i vină în ajutor lui Carol al XII-lea, iar el, cu cea mai mare parte a oastei, s-a îndreptat către Poltava.

Momentul în care se desfășurau aceste campanii era unul destul de delicat pe plan intern. Încredințând colectarea taxelor nobilimii, el consfințise, fără să vrea, înrobirea tot mai accentuată a țăranilor pe jumătate liberi. Pentru a asigura strângerea taxelor, el a poruncit ca țăranul să nu-și părăsească locul de reședință fără o permisiune scrisă din partea stăpânului și a introdus astfel permisul de călătorie în interiorul țării. Reformele nepopulare ale lui Petru și taxele împovărătoare provocaseră nemulțumiri pretutindeni. Izbucnise o revoltă a cazacilor de pe Don, condusă de Kondrat Bulavin, iar hatmanul cazacilor ucraineni, Ivan Mazeppa, făcea o ultimă încercare de a asigura independența politică a Ucrainei poloneze și ruse cu ajutorul suedezilor. Petru și-a intensificat activitatea deja febrilă pe toate fronturile. Revolta lui Bulavin a fost înăbușită, iar colaboratorul apropiat al lui Menșikov, un om de origine umilă, a rezolvat repede problema adeptilor lui Mazeppa, a restabilit pacea în Ucraina și a distrus cartierul general al cazacilor zaporogeni, care se alăturaseră lui Carol al XII-lea.

În dimineața zilei de 27 iunie 1709 Carol al XII-lea a atacat pozițiile ruse. La ora 11 bătălia se încheiase. Pe câmpul de luptă rămăseseră peste 9 000 de soldați suedezi, 3 000 fuseseră făcuți prizonieri. Restul armatei suedeze s-a îndreptat către Nipru, dar a fost ajunsă din urmă de cavaleria lui Menșikov: atunci s-au predat 16 000 de soldați suedezi. Carol al XII-lea și Mazeppa au reușit să treacă Niprul și să fugă în Turcia. Victoria de la Poltava nu a însemnat însă încheierea războiului. Prestigiul Rusiei pe arena internațională crescuse. Carol al XII-lea se bizuia, pentru continuarea războiului, pe sprijinul Turciei și al Angliei, deși nu mai putea visa la cucerirea Moscovei. Trupele ruse au ocupat Pribaltica. Împotriva Suediei s-au ridicat din nou Danemarca și Polonia. În 1714 flota rusească a Mării Baltice de la capul Gangut a obținut o strălucită victorie asupra Suediei. În 1720, în apropierea insulei Grengam, rușii au distrus câteva corăbii suedeze și au instalat câteva trupe de desant pe teritoriul suedez.

În 1721 Războiul Nordului s-a încheiat. Ca rezultat al victoriei asupra Suediei, Rusia și-a recăpătat vechea regiune a Novgorodului, și-a întărit pozițiile pe litoralul Mării Baltice și a dobândit un accesibil drum maritim spre Vest. Rusia a deveni unul dintre marile state al lumii, a fost proclamată imperiu, iar lui Petru i s-a decernat titlul de împărat. Această victorie a constituit o bază solidă pentru ascensiunea Rusiei imperiale. Vechea alianță împotriva Suediei, cu Polonia și Danemarca, a fost reînnoită, de această dată alăturându-li-se și Brandenburg și Hanovra, Rusia făcându-și astfel apariția pe scena politicii germane. Reinstalarea lui August al II-lea pe tronul polonez a marcat o evidentă

schimbare a echilibrului de forțe din Europa răsăriteană. Petru era adevăratul stăpân al Poloniei, care cucerise chiar și Livonia și o păstrase, deși promisese să o predea lui August al II-lea. Chiar și principatul Kurlanda, deși fief polonez, a rămas în mâinile lui Petru, pentru că acesta își căsătorise nepoata, pe Ana, cu ducele acestui principat și nu și-a retras garnizoana de acolo nici după moartea subită a acestuia. În plus, Petru a capturat și Vîborgul și a ocupat și Karelia finlandeză. De asemenea, au fost cucerite Riga și Estonia. Rusia se stabilise definitiv în regiunile baltice. Noua armată rusă, echipată cu arme moderne, prin efortul uriaș al comandantului ei suprem și prin sacrificiile enorme ale întregii națiuni, a fost cea care a asigurat acest triumf neașteptat³. Expansiunea teritorială a continuat: a reușit să ocupe și Ingria (Ingermanland), cu Kronstadt, pe care l-a fortificat pentru a mări siguranța Petersburgului, și a invadat Finlanda, cucerind întreaga țară. A început cucerirea Peninsulei Kamceatka și anexarea Insulelor Kurile. La îndemnul său, Behring a pornit prima sa expediție arctică și a descoperit strâmtoarea ce-i poartă numele. Acesta a fost începutul expansiunii ruse în Alaska, ce a continuat spre sud, oprindu-se în apropiere de San-Francisco.

4. De la aprecieri pozitive la mitul lui Petru

Personalitatea și activitatea lui Petru I a fost apreciată în istorie în mod diferit. Încă din timpul vieții erau voci care îl proslăveau (Feofan Prokopovici), altele numindu-l țarul-Antihrist. Lomonosov l-a numit pe Petru cel Mare un monarh ideal. El afirma: „Pretutindeni Preamăritul Stăpân, nu numai prin poruncă și prin răsplată, ci și prin exemplul său personal, îi îndemna la muncă pe supuși”. Ca o apreciere generală, încă în epocă erau subliniate meritele reformatorului Rusiei: „Acest mare domn a făcut minuni, și dacă nimic nu s-a schimbat în mintea supușilor săi, se poate vedea cel puțin în afară o schimbare atât de mare...” Petru cel Mare este într-adevăr o originală ipostaziere a *ideii ruse*, a ceea ce înseamnă și înseamnă acum Rusia: „Înălțându-și țara, a dorit să ajungă din urmă Europa, pe calea progresului, și chiar să i-o ia înainte. N-a ales ca model Franța rafinată, semeță și catolică, ci țările germanice, protestante, muncitoare, aspre și serioase. Admirația față de model nu l-a împiedicat însă să rămână rus până-n măduva oaselor”⁴.

Nu este întâmplător faptul că, ulterior, admiratorii lui Petru au „descoperit”, cu mult înainte de nașterea lui, semne prevestitoare ale mesianicului împărat. Previziunile lui Michel Nostradamus au fost și ele tălmăcite în acest sens:

„Prin eforturile bravului Acvilon
Va fi tăiată o ușă înspre ocean,
Pe insulă va fi o împărăție bogată,
Iar Londra va tremura la vederea corăbiilor lor”⁵.

³ Dvornik, *op.cit.*, p.468-469.

⁴ Henry Troyat, *Petru cel Mare*, București, Humanitas, 1994, p. 323.

⁵ *Apud* N.A. Sindalovski, *Sankt-Peterburg. Istorija v predanijach i legendach*, Sankt-Petersburg, 2002, p.11.

Aproximativ în aceeași perioadă, în 1595, un matematician și fizician celebru, Joannes Latocinius /Latoșinski/, scria: „Se știe că un prinț foarte curajos va veni din Nordul Europei și în anul 1700 va începe războiul și, după voia lui Dumnezeu, prin mintea sa strălucită, prin agerimea sa și prin comportament va primi în puterea sa locurile amplasate dincolo de *ziuid* și *vest*, și mai târziu își va lua numele de împărat”⁶. Dar și clarvăzătorii locali aveau și ei ceva de spus. Călugărul Mitrofan din Voronej i-ar fi spus lui Petru, pe când acesta avea zece ani, adică în 1682, că va ridica un mare oraș în cinstea sfântului apostol Petru, care va fi noua capitală. Petru se va bucura de binecuvântarea lui Dumnezeu, iar icoana Maicii Domnului din Kazan’ va fi protectoarea orașului și a locuitorilor lui⁷. Un om de cultură rus, Simeon Poloțki (cel mai mare scriitor baroc rus), cu preocupări de astrologie, ar fi remarcat, în 1671, cu nouă luni înainte de nașterea lui Petru, o stea luminoasă, în apropierea planetei Marte, anunțându-l pe țarul Aleksei Mihailovici de nașterea viitorului fiu⁸.

Istoricul Albert Lortholary a identificat existența un „miraj rus în Franța” în secolul al XVIII-lea, o imagine iluzorie creată și admirată de filosofi, de la „mitul lui Petru” la „legenda Ecaterinei”⁹. Primul mit data din 1717, de la vizita lui Petru în Franța, care fusese curând urmată de elogiul lui Bernard de Fontenelle, scris pentru Academia Franceză de Științe, cu ocazia morții lui Petru în 1725. Acest mit a suferit apoi noi transformări, în primul rând în operele lui Voltaire, a cărui proeminență și influență au făcut din Petru un mare erou politic al Iluminismului. În 1759, când a apărut primul volum al biografiei întocmite de filosof despre Petru, mitul a trecut într-o altă etapă și și-a găsit exprimarea într-un nou gen literar, mai ales când Antoine Thomas, inspirat de Voltaire, a început să scrie un poem epic despre Petru, o *Petridă*, după modelul *Eneidei* lui Virgiliu¹⁰. Nu lipseau, din aceste „mituri”, nici accentele critice. Într-o ediție din 1739 a istoriei despre Petru, Voltaire remarcă faptul că țarului îi lipsea „omenia”: „Brutalitatea sa în plăceri, ferocitatea în moravuri și barbaria în răzbunări se amestecau cu atâtea virtuți. Își civiliza popoarele, dar el însuși era un sălbatic”¹¹. Petru executase personal numeroși criminali. Voltaire a făcut chiar aluzie la condamnarea și la moartea propriului fiu de către Petru ca o filă neagră în istoria domniei sale, faptă care trebuia pusă în balanță cu „binele pe care l-a făcut supușilor săi”. Cu toate acestea, el găsisese deja justificarea aceste crime: Aleksei voia să aducă Rusia la starea ei de dinainte, „s-o cufunde din nou în întuneric”, astfel că Petru n-a avut altă soluție decât sacrificarea propriului fiu pentru siguranța imperiului¹². Cu toate acestea, istoria despre Petru cel Mare, scrisă de Voltaire la comanda Ecaterinei, menită de a transforma subiectul ei într-unul de interes european, nu a fost până la urmă decât „o colecție de complimente exagerate sub pretextul unei istorii”, cum s-a exprimat un istoric din secolul al XX-lea, Peter Gay¹³. În *Contractul social*, Rousseau îl criticase pe Petru pentru că „i-a împiedicat

⁶ *Idem*, p.11.

⁷ *Ibidem*, p.12. Petru cel Mare va aduce această icoană în oraș în 1710.

⁸ *Ibidem*, p.87.

⁹ *Le Mirage russe en France au XVIIIe siecle*, Paris, 1951.

¹⁰ Cf. Larry Wolff, *Inventarea Europei de Est. Harta civilizației în Epoca Luminilor*, Humanitas, București, 2000, p.268.

¹¹ *Idem*, p.270.

¹² Versiunea oficială asupra morții țareviciului a fost aceea a morții naturale, în urma șocului provocat de aflarea veștii condamnării sale la moarte; nu era nicicum vorba de asasinarea lui de către Petru.

¹³ Wolff, *op.cit.*, p.273.

pe supușii săi să devină ceea ce ar fi putut fi, convingându-i că erau ceea ce nu erau”¹⁴. El îl compara pe țar cu un preceptor care își forța elevii să învețe lucruri contrare înclinațiilor și aptitudinilor sale naturale. Legiferarea în domeniul obiceiurilor era criticată însă uneori ca nefirească, iar raderea bărbilor și scurtarea veșmintelor ordonate de Petru erau citate de Montesquieu (*Spiritul legilor*, 1748) ca pilde de tiranie, fiind inutile: „Ușurința și iuțea cu care această națiune s-a civilizat au dovedit fără doar și poate că acest principe avea despre ea o părere proastă și că acei oameni nu erau niște dobitoace, cum spunea el. Mijloacele violente pe care le-a întrebuințat erau inutile; el tot și-ar fi atins scopul și cu blândețea”¹⁵.

Încă din secolul al XVIII-lea, partizanii reformelor lui Petru au făcut din el o personalitate exemplară, un punct zero de la care pornește civilizația și, de ce nu, istoria Rusiei. Literatura aceste perioade abundă de scrieri consacrate lui Petru – de la poeme eroice la epopei, tragedii ș.a.¹⁶ Antioh Cantemir, de exemplu (fiul domnitorului român Dimitrie Cantemir, retras la Moscova după înfrângerea de la Stănilești), un susținător înfocat al împăratului, pe care îl vedea ca un monarh luminat, a promovat în satirele sale o critică vehementă a tradiționaliștilor și conservatorilor ce se opuneau reformelor. În prima satira a sa, *Minții mele (Celor ce hulesc învățătura)*, sunt demascați dușmanii reformelor lui Petru, în particular cei din mediul reprezentanților Bisericii oficiale. Caracterul anticlerical al primei satire a lui Cantemir (personajul Kriton) este subliniat și de portretul episcopului, realizat după natură. Acestei vechi Rusii moscovite Cantemir îi opune noile idei – ideile Iluminismului, ale meritului personal, ale victoriei asupra inerției aristocrației, dar, uitându-se în jur, satiricul observa cu tristețe că nu sunt susținători demni ai acestor noi idei. Moșierul Silvan este adeptul modului vechi de viață; el neagă rolul științei și al învățământului, cu care, eventual, nu nobilii trebuie să-și piardă timpul; dandy-ul Medor, care a intrat în contact cu cultura occidentală, este interesat numai de modă. Cea de-a doua satiră a lui Cantemir, *Invidiei și mândriei nobililor răutăcioși*, are o compoziție originală; este scrisă sub forma unui dialog între exponentul poziției auctoriale, Filaret, și nobilul Evgheni. Acum Cantemir protesta împotriva nobililor care-și susțineau cu prea mare mândrie vechile titluri nobiliare, uitând că trebuie să facă dovada meritelor personale pentru a se putea bucura într-adevăr de respectul cuvenit. Mai mult, în satira lui pentru prima dată în literatura rusă apare clar ideea egalității fizice a oamenilor din pături sociale diferite.

În mod asemănător, în poezia lui Lomonosov, de tema Rusiei este legată tema omului de stat care contribuie la dezvoltarea, la înflorirea ei, și mai ales tema lui Petru I. Chipul lui Petru apare invariabil în fiecare odă. Poetul nu obosește să reamintească semnificația istorică uriașă a reformelor lui, chemându-i pe urmași să-i urmeze pe drumul trasat de el. Principiul utilitarist al prosperității statului a stat la baza reformelor lui Petru din armată și a generat împărțirea populației în clase, dintre care fiecare trebuia să servească statul după puterile sale. Nobilii erau obligați să intre în armată sau în serviciul

¹⁴ *Idem*, p.311.

¹⁵ *Apud* Wolff, *op.cit.*, p.271.

¹⁶ Până și moartea lui Petru a căpătat trăsături legendare. Se spune că, în timpul inundației groaznice din 12 noiembrie 1724, Petru s-a dus printre primii să-i ajute pe oamenii afectați de calamitate. Cum într-un moment barca lui s-a răsturnat, în urma răcelii contactate în apa înghețată, Petru s-a îmbolnăvit și în câteva zile a murit. De fapt, Petru era grav bolnav încă din 1714, iar moartea, soldată la 28 ianuarie 1725, a survenit în urma unor complicații deja cunoscute. (cf. N.A. Sindalovski, *Legendy i mify Sankt-Peterburga*, Sankt-Petersburg, 2001, p.127, 128).

civil; recrutarea ostașilor era distribuită între diferitele grupuri de țărani; promovările în armată nu se făceau în funcție de privilegiul originii, ci în funcție de merit, înaintarea în funcție de alte domenii fiind organizată în funcție de rangul social.

Un alt scriitor din perioada clasicismului lui, D.I. Fonvizin, în celebra sa comedie *Neisprăvitul*, atinge și el tema reformelor necesare înfăptuite de Petru, deplângând soarta Rusiei în perioada epigonilor conservatori. Personajul pozitiv central al comediei este Starodum – „prietenu oamenilor cinstiți”, cum se denumește, nobilul ideal. Acesta este opus, în comedie, pe de o parte, nobililor bătărași de tip Skotinin și Prostakova, și, de cealaltă parte, nobililor corupți de la Curte, din anturajul Ecaterinei a II-a. Starodum a primit o educație bună. El nu a dorit să slujească la Curte și s-a retras. Arătând că tatăl lui a fost în slujba lui Petru cel Mare, în timp ce nobilii erau luptători, serveau Patria și nu se furișau prin saloane, Starodum opune astfel vremurilor lui Petru pe cele ale Ecaterinei, condamnând moravurile actuale.

Acestei imagini idilice a țarului îi corespund și legendele populare, care democratizează radical imaginea lui Petru. Până la Petru cel Mare în Rusia nu erau țari, spune legenda. Rușii au trăit mult timp fără să aibă țar. Petru cel Mare s-a făcut primul țar. Iată cum s-a întâmplat. La început el era vizitiu și se numea pur și simplu Petru surugiul. El era deștept, religios, cinstit și muncitor. Cine îl cunoștea i se adresa pentru un sfat bun, iar el îi ajuta pe toți care erau în nevoie sau la necaz. Surugiului Petru i-a venit în minte, pentru prima dată, să spună și să-i sfătuiască pe orășeni să aleagă, după exemplul altora, un țar. Toți au fost de acord cu această propunere bună, înțeleaptă. Mult timp s-au gândit rușii la ea și, fiind foarte credincioși, au hotărât să ceară ajutor lui Dumnezeu.

S-a stabilit să se pună o lumânare în biserică, în sfeșnicul din fața icoanei, și fiecare să treacă prin biserică, să se roage în fața icoanei și a lumânării, iar dacă lumânarea începe să se aprindă singură la sosirea unei persoane, atunci aceea să fie aleasă țar. În ziua stabilită oamenii au început să se adune în biserică. Primii care au sosit și au început să se roage au fost demnitarii. S-a apropiat de icoană și s-a rugat o mulțime de oameni, dar lumânarea nu se aprindea nicicum. În sfârșit, alături de oamenii cei mai simpli, a venit la biserică și surugiul Petru. Apropiindu-se de icoană, după ce s-a închinat până în pământ, a căzut în genuchi și a început să se roage. Dintr-o dată, în timpul rugăciunii, lumânarea s-a aprins. Demnitarii, cărora nu le venea să creadă că alesul este acest om simplu, l-au alungat pe Petru. A doua zi au venit și mai mulți oameni, dar lumânarea nu s-a aprins. Atunci demnitarii l-au chemat din nou pe surugiul Petru, ca să se roage din nou, să vadă dacă se mai aprinde lumânarea a doua, chiar și a treia oară. A treia zi, când a fost chemat Petru, lumânarea s-a aprins din nou. Atunci demnitarii și poporul din biserică au văzut în aceasta dorința lui Dumnezeu și l-au ales țar pe surugiul Petru¹⁷.

Până și celebra statuie a lui Petru cel Mare, *Călărețul de aramă*, realizată în 1782 de către sculptorul francez Etienne Falconet, își are legendele ei, la fel de spectaculoase ca și personalitatea celui pe care-l reprezintă. Se spune că, în timpul războiului cu suedezi, aflând Petru de prinderea și torturarea unui general rus, a încălecat pe cal, vrând să ajungă neapărat acolo, să-i pedepsească pe călăi, uitând că, de fapt, aceștia se aflau de partea cealaltă a Nevei. A ajuns pe mal și de acolo s-a urcat, tot călare, pe o piatră uriașă (care mai târziu a devenit soclul statuii), dorind să-și ia avânt mai cu spor. Legenda spune că el ar fi sărit, dar Dumnezeu l-a ținut pe loc: pe piatră a apărut un șarpe uriaș care s-a

¹⁷ Irina Raikova (red.), *Petr I. Predaniia, legendy, skazki i anekdoty*, Moscova, 1993, p.33-34.

împleticit pe picioarele din spate ale calului, care s-a ridicat disperat. Calul a murit în aceeași, dar țarul a poruncit să fie împăiat, așa că, atunci când s-a făcut monumentul, sculptorul a putut să-i facă mulajul și să-l reprezinte așa cum fusese în realitate¹⁸. Varianta cea mai cunoscută a mitului monumentului este însă aceasta: pe malul Golfului Finic, în satul Lahta, în mijlocul pădurilor și al mlaștinilor de netrecut, se afla o bucată uriașă de granit. Cândva fusese lovită de trăsnet și fisurată și de atunci piatra era numită de oameni *Trăsnetul-piatră* sau *Piatra-trăsnet*. În timpul războiului cu suedezi Petru a văzut-o, chiar s-a urcat pe ea pentru a urmări mai bine mișcările trupelor. Când, mai târziu, a început construcția monumentului, oamenii și-au amintit de această piatră și au adus-o în oraș¹⁹.

„Citind povestirea vieții lui Petru (...), putem pricepe lesne de ce pioasa aripă conservatoare a supușilor săi nu vrea să-l recunoască drept succesorul legitim al țarilor ortodocși. Țarii de mai înainte fuseseră bărbați de ținută gravă, solemnă, pătrunși până-n străfund de conștiința demnității lor semireligioase. Locuind de obicei la Moscova sau în vecinătatea ei imediată, ei își petreceau vremea asistând la lungi slujbe religioase, consultându-se cu ai lor *boyars*, participând la partidele ceremonioase de vânatoare, vizitând mănăstiri și purtând discuții didactice cu demnitarii bisericești sau cu venerabilii eremiți. Dacă făceau o călătorie, ea însemna negreșit pelerinajul la vreun Sfânt Mormânt; și, indiferent dacă era vorba de Moscova sau de alte localități, ei erau pretutindeni apărați de contactul cu oamenii de rând, prin formidabila baricadă formată de instanțele polițienești. Ei întruneau, pe scurt, caracterele unui călugăr creștin și ale unui potentat oriental.

Petru a fost un tip cu totul deosebit, care a jucat în lumea liniștită, demnă, de rit ortodox a Moscovei, rolul elefantului dintr-un magazin de porțelanuri, ultragiind cu violență și nonșalanță toate concepțiile tradiționale, consfințite de vreme, despre bună cuviință și etichetă (...). Nici nu e de mirare că moscoviții au fost scandalizați de comportamentul lui și că unii dintre ei îl suspectau de-a nu fi Țarul a tot și a toate, ci un Antihrist în travesti²⁰. Și iarăși nici o mirare că simțea oprimentă atmosfera Moscovei, preferând să locuiască în noua capitală, pe care o crease el însuși.

Scopul, mărturisit de el, pentru care a construit Sankt- Petersburgul era să aibă «o fereastră prin care rușii să poată privi la civilizata Europă» și orașul și-a îndeplinit din plin această menire. Data fundării lui poate fi socotită ca începutul perioadei europene a istoriei Rusiei. Înaintea lui Petru, Rusia aparținea mai degrabă Asiei decât Europei și era, fără nici o îndoială, privită de englezi și de francezi aproape la fel cum ne uităm noi azi spre Buhara sau Kașgar; din perioada aceea ea a început să facă parte integrantă din sistemul politic european.²¹ În cea mai mare parte, afirmațiile ziaristului englez sunt exagerate. Nu era chiar așa de mare diferență între moravurile Rusiei petersburgheze și cele ale înaintașilor noului țar. Mai mult, fără progresele și „occidentalizarea” susținută (e

¹⁸ Sindalovski, *Sankt-Peterburg. Istoriya v predaniyach i legendach*, ed.cit., p.104.

¹⁹ *Idem*, p.105.

²⁰ Petru era considerat o ființă demonică, născut de o fecioară necurată, al optulea antihrist prezis de Scriptură. Un punct de vedere asemănător a fost promovat de scriitorul Dmitri Merejkovski, în trilogia sa *Hrist și Antihrist* (1895-1905). Ultimul dintre romane, *Petru și Aleksei*, tratează tocmai această problemă: Antihristul e Petru, iar Aleksei, fiul lui, este trimisul lui Dumnezeu pe pământ. Tot el mai făcea aluzie la monumentul-simbol al lui Petru și la cuvintele Apocalipsei: „Și m-a uitat și iată un cal galben-vânăt și numele celui ce-l călărea era Moartea...”

²¹ Sir Donald Mackenzie Wallace, *Sankt-Petersburg și influența europeană*, „Secolul 20”, nr. 1-3 (301-303), 1986, p.101.

adevărat, într-un ritm mult mai lent) promovate de aceștia nu se știe dacă Petru ar fi reușit să-și pună în practică planurile. Exagerarea contribuției lui a fost făcută nu numai de către occidentali, care aveau scuza că nu cunoșteau prea bine istoria Rusiei, ci și de conaționali, care, din dorința edificării MITULUI, au preluat numai elementele necesare fundamentării acestuia.

Brusca transformare a statului moscovit înapoiat într-unul mai modern, cu o armată permanentă, o flotă de război și una comercială, cu o industrie minimală, o mai bună administrație și finanțe mai bine organizate, favorizând educația acasă și în străinătate – punctele esențiale ale acestei transformări au fost realizate în cei trei ani de activitate febrilă dintre 1698 și 1700.

Fără a insista prea mult pe rezultatele politicii externe duse de Petru I, trebuie să observăm adevărul unei expresii celebre. Diplomația lui Petru cel Mare este asociată expresiei, apărute pentru prima dată în 1769, în *Scrisori despre Rusia* ale lui Francesco Algarotti, când acesta scria că Petru i-a deschis Rusiei o fereastră către Europa²². Evident, din punct de vedere geografic, Rusia a făcut dintotdeauna parte din Europa, și numai condiționarea istorică a ridicat temporar o barieră între regiunile occidentale și cele orientale ale continentului. Însemnătatea reformelor lui Petru I constă în faptul că ele au transformat relațiile internaționale de pe continent, făcându-le să fie într-adevăr pan-europene. Și, când vorbim de integrarea Rusiei în Europa, să nu uităm rolul de scut pe care această mare țară l-a avut, ținând piept năvălirilor barbare. A.S. Pușkin, vorbind despre poziția Rusiei, spunea: „Rusiei i s-a încredințat o misiune măreață (...). Câmpiile ei nemărginite au înghițit forța mongolă și i-au stopat invazia chiar la hotarele Europei; barbarii nu au cutezat să rămână pe teritoriul Rusiei supuse și s-au întors acasă, în stepele din Orientul natal. Iluminismul însuși a fost pus la adăpost prin suferințele unei Rusii sfâșiate, aflate la capătul puterilor.”²³ Și Pușkin adaugă: „Și nu datorită Poloniei, așa cum nu demult afirmau revistele europene; în ceea ce privește Rusia, Europa a fost dintotdeauna ignorantă și nerecunoscătoare”. „Cu toate acestea, în perioada marilor furtuni ale istoriei, țării și boierii au căzut întotdeauna de acord în ceea ce privește apropierea Rusiei de Europa – scrie în continuare Pușkin –. În acest fel putem înțelege relațiile lui Ivan Vasilievici cu Anglia, corespondența lui Godunov cu Danemarca, condițiile impuse regelui polon de aristocrația secolului al XVIII-lea, ambasada lui Aleksei Mihailovici... Și, în sfârșit, a apărut Petru. Rusia a intrat în Europa asemeni unei corăbii lansate la apă – în sunetul loviturilor de topor și însoțită de salve de tun. Dar războaiele întreprinse de Petru cel Mare au fost binefăcătoare și fructuoase. Succesul educației naționale a fost o urmare a bătăliei de la Poltava, și Iluminismul european a ajuns și pe malurile proaspăt cuceritei Neve”²⁴.

În încheiere, pentru a sintetiza de o manieră artistică însemnătatea reformelor lui Petru I în societatea rusă, vom reproduce un fragment din eseul lui M.P. Pogodin, intitulat *Petru cel Mare*: „Ne trezim. Ce zi e astăzi? 1 ianuarie 1841 – Petru cel Mare a poruncit ca numărătoarea anilor să se facă de la nașterea lui Hristos..., iar lunile începând cu ianuarie. E timpul să ne îmbrăcăm – și vedem că hainele noastre sunt făcute după croiala impusă de Petru... Postavul este țesut la fabrica pe care el a ridicat-o, lâna este tunsă de pe oile pe care el a poruncit să fie crescute. Îți cade în mână o carte – Petru cel Mare a

²² Cf. N.M. Molceanov, *Diplomatija Petra Velikogo*, Moscova, 1991, p. 21.

²³ A.S. Pușkin, *O ničtožestve literatury russkoj*, în vol. *Sobranie sočinenij v 6 tomach*, vol. 5, Moscova, 1950, p. 240.

²⁴ *Idem*, p. 241.

inițiat folosirea acestui tip de literă, el însuși a modelat literele. Începeți să citiți cartea – limba aceasta abia în timpul lui Petru I a devenit limbă scrisă, literară, înlocuind-o pe cea bisericească. Primești ziarele – Petru cel Mare a început să le tipărească... În timpul mesei, începând cu scrumbiile sărate și cartofii pe care el a poruncit să-i semene, până la vinul din struguri, pe care tot el i-a cultivat, toate felurile de mâncare vă vor vorbi de Petru cel Mare. După amiază megeți în vizită – aceasta este chiar «întrunirea» avută în vedere de Petru cel Mare. Veți întâlni acolo și femei, a căror prezență a fost admisă tocmai la solicitarea lui Petru...²⁵

Sunt foarte adevărate spusele lui Pogodin, dar nu trebuie să uităm însă că occidentalizarea statului moscovit nu a început o dată cu domnia lui Petru cel Mare, cum se crede adeseori; ea fost pregătită de schimbările introduse de țarii care au guvernat înaintea lui.

5. Mitul negativ

„Cu fiecare pas pe care un străin îl face pe drumul de la Petersburg la Moscova, în mintea lui, Rusia, cu întinderile ei nemărginite și cu uriașele ei bogății agricole, se mărește pe măsură ce imaginea lui Petru se micșorează.”

Marchizul de Custine²⁶

Una dintre primele imagini ale „demonismului” noului țar a fost văzută în plecarea țarului în noua capitală. Asemenea momente de părăsire a Moscovei tradiționale s-au mai repetat în istoria Rusiei (de exemplu, plecarea lui Ivan cel Groaznic, de unde a fost rugat să se întoarcă, primind mai apoi mână liberă pentru reformele pe care dorea să le facă), dar nu aveau în vedere părăsirea definitivă a capitalei. Aceasta însemna tulburarea echilibrului multiseclar și se poate înțelege că, pentru oamenii simpli, o asemenea mișcare devenea dovada unei „posedări” demonice. De aici a apărut și imaginea Petersburgului ca oraș al lui Antihrist, dar și portretul diavolesc al țarului²⁷. Chiar legende legate de întemeierea orașului subliniază această latură protestatar-demonică a lui Petru. Când Petru a considerat potrivită pentru viitoarea lui cetate regiunea Nevei Mari, a adunat muncitorii, a început să se roage lui Dumnezeu, apoi a încălecat și a strigat: „În numele lui Dumnezeu și al meu!”, reușind să treacă în salt Neva. A doua oară a strigat la fel și a ajuns din nou pe malul celălalt. Când, a treia oară, Petru a spus: „În numele meu și al lui Dumnezeu”, a sărit și a căzut cu calul în apă. Poporul urla și se bucura. Țarul a ieșit din apă, și-a scos tricornul, s-a aplecat în cele patru zări și a

²⁵ Apud V.S. Porohnea (red.), *Rossija v mirovoj istorii*, Moscova, 1991, p. 71.

²⁶ *Scrisori din Rusia. Rusia în 1839*, Humanitas, București, 1993, p.239.

²⁷ K.G. Isupov, *Dialog stranic v istoričeskom dviženii*, în vol. K.G. Isupov (ed.), *Moskva – Peterburg: Pro et contra. Dialog kul'tur v istorii nacional'nogo samosoznaniia. Antologija*, Sankt-Petersburg, 2000, p.9. În popor se i aduceau numeroase reproșuri lui Petru: țarul rade bărbile și se înhăitează cu nemții, credința este și ea nemțească; țarul trăiește după moda străinilor, mănâncă miercurea și vinerea carne și n-a ținut postul Sfântului Filip. Le-a dat poruncă tuturor să poarte haine nemțești; n-a mai numit patriarh, ca să domnească singur și să nu aibă rival; anii Domnului au fost înlăturați, iar în locul lor ar fost puși anii Satanei.

anunțat: „Oameni buni! Înainte a fost a lui Dumnezeu, acum este a noastră! Să începem! Cu Dumnezeu înainte!”²⁸ Legenda spune mai departe că Ecaterina a II-a a amplasat chiar în acel loc celebrul monument al lui Petru și al calului lui, parcă în așteptarea altui salt incredibil deasupra Nevei.

Deși s-a subliniat adesea incompatibilitatea lui Petru cu țarii precedenți – la polul celălalt aflându-se, invariabil, Ivan al IV-lea Cel Groaznic, din multe puncte de vedere Petru cel Mare poate fi comparat cu țarul prin excelență demonizat. Evoluția și caracterul celor doi conducători erau similare. Amândoi își pierduseră tatăl la vârsta de numai trei ani și își petrecuseră copilăria în vârtejul violenței și intrigilor generate de rudele și curtenii rivali, care nu țineau cont de interesele tinerilor moștenitori. Amintirea acestei amare experiențe din copilărie le-a marcat amândurora caracterul și i-a făcut ostili față de vechea aristocrație. Așa se explică asprimea manierelor lor și izbucnirile de mânie care-i conduceau la acte de cruzime și de răzbunare împotriva unor reali sau presupuși dușmani. Nici unul dintre ei nu a beneficiat de educație sistematică și preferau și unul și celălalt să locuiască la țară, departe de viața de la curte, otrăvită de manevrele odioase ale grupărilor politice rivale. Amândoi își căutau sprijinul și prietenii în rândurile claselor de jos din statul moscovit. Ivan al IV-lea a compensat lipsa unor profesori buni studiind singur literatura rusă, ceea ce l-a ajutat să devină unul dintre cei mai cultivați oameni de litere moscoviți din vremea sa. Petru însă nu i-a împărtășit interesul față de disciplinele umaniste, el petrecându-și timpul cu activități manuale și exerciții militare și alegându-și prietenii dintre militarii și aventurierii ce trăiau în cartierul străinilor, numit Nemețkaia sloboda. Acolo i-a găsit pe olandezul Timmerman, care l-a învățat principiile matematicii, pe elvețianul de origine franceză Lefort, care a devenit favoritul său și l-a făcut să viziteze multe țări străine, precum și pe generalul scoțian Patrick Gordon, care a devenit consilierul său militar. Olandezul Karsten Brandt l-a învățat pe Petru arta construirii corăbiilor și i-a întreținut dragostea pentru navigație, subliniind importanța flotei pentru statul modern²⁹.

Cea mai mare acuză care i s-a adus lui Petru a fost aceea că și-a disprețuit supușii, făcând din ei niște marionete: „În loc să-și fi chemat boierii în sala de spectacol pe care le-o clădea pe malul Balticii, ar fi putut și s-ar fi convenit să-i civilizeze la ei acasă, profitând de minunatele înlesniri pe care natura le pusese la îndemâna lor și la dispoziția lui; dar el le-a nesocotit, cu un dispreț și cu o ușurință de spirit nevrednice de omul superior pe care, în unele privințe, îl întruchipa”³⁰. Alteori, pentru că îi simpatiza mai mult pe străini decât pe ruși, a fost pusă în circuit legenda origine neruse a țarului. Imediat ce țarina l-a născut pe Petru, i s-a găsit un înlocuitor în slobozia nemțească³¹. Oamenii simpli bănuiau chiar că înlocuirea s-a făcut mai târziu, probabil în Suedia, în timpul Marii Ambasade, că doar Antihristul nu putea să fie un rus! Mai mult, oamenii erau convingeți că Petru cel înlocuit nu a murit și că va veni în Rusia să-l alunge pe impostor. La 1 septembrie (de anul nou bisericesc) 1699 se aștepta sosirea Antihristului și a împărăției acestuia. Pe 25 august Petru s-a întors din străinătate, cu un comportament total schimbat (înainte de a se închina moaștelor sfinților sau la mormintele părinților, el

²⁸ Sindalovski, *Sankt-Peterburg. Istorija v predanijach i legendach*, ed.cit., p.23. O altă variantă a legendei, mai apropiată de fișorul popular, îl pedepsește pe țar pentru blasfemie, împietrindu-l, și pe el, și pe cal, când a făcut cel de-al treilea salt.

²⁹ Dvornik, *op.cit.*, p.466.

³⁰ Custine, *op.cit.*, p.239.

³¹ Sindalovski, *op.cit.*, p.87.

s-a dus să chefulască în slobozia nemțească ș.a.) – atunci oamenii au început să se întrebe dacă era într-adevăr Petru al lor sau un „înlocuitor”³².

Ca și Ivan cel Groaznic, în pofida deschiderii către Occident, Petru rămânea un adept al instituției imperiale de sorginte bizantină, la care au fost aduse anumite corective. Teoreticianul țarului era Feofan Prokopovici, pe care Petru îl chemase la Petersburg în 1718. În tratatul său, *Dreptul voinței monarhului*, Feofan a explicat în detaliu noile idei asupra statului și a încercat să le adapteze la ideile politice tradiționale bizantine și moscovite. Formarea unui stat se bazează, se spunea, pe decizia poporului, care încheie un contract cu conducătorul ales, conferindu-i acestuia toată puterea executivă, dar, o dată ce Dumnezeu determină voința oamenilor, s-ar putea spune că un conducător e instituit de Dumnezeu însuși. Conducătorul este un suveran absolut, deasupra legilor, și toți supușii săi sunt obligați să i se supună, chiar dacă nu e un conducător bun. Voința lui este voința lui Dumnezeu. Descriind îndatoririle monarhului, Feofan accentua necesitatea ca acesta să acționeze pentru binele comun al poporului, lăsându-l pe monarh însuși să decidă în ce consta acest bine comun³³.

De foarte multe ori oamenii de cultură au pus sub semnul întrebării competențele lui Petru în ceea ce privește definirea „binelui comun”. Nici tradițiile imperiale, de altfel, nu fuseseră recunoscute ca fiind o prelungire a celor deja existente. A.I. Herzen face o sinteză deosebit de dură autocrației imperiale, în primul rând a lui Petru cel Mare: „În ziua în care Petru, un țar bizantin, s-a făcut împărat după moda germană și s-a mutat la Petersburg, țarismul a pierdut orice bază conservatoare. De atunci împăratul este schimbător, ca Proteu: este și femeie, și bărbat, Romanov și Holstein. Este un civilizator cu biciul în mână, cu biciul în mână este pe urmele culturii, apărătorul tradiției, distrugătorul tradiției, cel care rade barba imperiului său din impulsuri revoluționare și care scoate praful din vechea biserică bărboasă petru a se împotrivi revoluției”³⁴. Alături de binele comun – libertatea supușilor, de orice fel ar fi fost ea – a fost recunoscut de către intelectuali drept cea mai mare lipsă a autocrației lui Petru și a celei imperiale ulterioare. Încă din secolul al XVIII-lea, Radișcev și, mai apoi, în secolul următor, decembriștii, nu-i negau măreția, numindu-l pe împăratul rus Petru cel Mare. Dar ei îi reproșau totuși că „a nimicit ultimele rămășițe ale libertății patriei sale”. Radișcev, mai ales, spunea că Petru ar fi putut „să fie și mai slăvit, înălțându-se pe sine și înălțând și patria sa, dacă ar fi afirmat libertatea individuală”.

Cuvintele lui Ceaadaev, de altfel, susținător al reformelor lui Petru și al occidentalizării Rusiei, sunt mai degrabă o justificare a antimitului. Este vorba de sublinierea opoziției între Orient și Occident, de occidentalizarea forțată a Rusiei și mai ales de călcarea în picioare a vechilor tradiții și a specificului național. Aceasta este în fapt esența miturilor negative, fie că se referă la Petru însuși sau la orașul întemeiat de el, cu care până la urmă s-a identificat: „De trei sute de ani Rusia năzuiește să se contopească cu Occidentul, de trei sute de ani ea se recunoaște inferioară Occidentului, își ia din Occident toate ideile, toate învățămintele, toate plăcerile. De un secol încoace ea face chiar mai mult decât atât. Cel mai mare dintre regii noștri, gloria noastră, semizeul nostru, cel care a inaugurat pentru noi o eră nouă, căruia îi datorăm întreaga noastră măreție și toate bunurile pe care le stăpânim, s-a dezis acum o sută de ani de vechea

³² *Idem*, p.88.

³³ Dvornik, *op.cit.*, p.478-479.

³⁴ *Prolegomena*, în vol. M.A. Maslin (ed.), *Russkaja ideja*, Moscova, 1992, p.127.

Rusie în fața întregii lumi. El a măturat dintr-o suflare toate instituțiile noastre vechi; a săpat o prăpastie între prezentul și trecutul nostru și a azvârlit de-a valma toate tradițiile noastre; el însuși s-a dus ca unul dintre cei mai mici în Occident și a revenit drept cel mai mare printre noi; el s-a prosternat în fața Occidentului și a devenit stăpânul și legiuitorul nostru; el a introdus în idiomul nostru idiomurile Occidentului; caracterele scrisului nostru le-a modelat după cele ale Occidentului; îmbrăcămintea părinților noștri a disprețuit-o și ne-a obligat să luăm hainele Occidentului; noua lui capitală a numit-o cu un nume occidental; a renunțat la titlul său ereditar și și-a însușit o titulatură occidentală; a renunțat, în sfârșit, la propriul său nume, semnând cu un nume din Occident. De atunci, cu privirile permanent ațintite către Occident, noi n-am mai făcut decât să adulmecăm și să ne hrănim cu emanațiile care ne parveneau de acolo (...). Din cărțile Occidentului am învățat noi să citim, de la oamenii Occidentului – să vorbim; propria noastră istorie Occidentul ne-a învățat-o; în toate cele din Occident ne-am inspirat, am tradus în întregime literatura Occidentală și am ajuns în sfârșit fericiți că semănăm cu Occidentul și ne-am simțit învingători când acesta ne-a numărat printre ai săi”³⁵.

³⁵ Piotr Ceaadaev, *Apologia unui nebun*, în vol. *Scrisori filosofice*, Humanitas, București, 1993, p.167.